

Wstęp

W 1934 roku rabin Ozjasz Thon, społecznik, publicysta, działacz syjonistyczny oraz poseł na sejm RP, którego tekst rozpoczyna publikację z okazji 50. rocznicy konferencji, napisał: „Syjonizm się urodził w Bazylei. W Katowicach się urodziła – miłość do Sjonu, Chibbat Sjon, [...] bez Katowic nie byłibyśmy prawdopodobnie – albo: może – przyszli do Bazylei, ale bez Bazylei nie byłibyśmy dzisiaj znowu w Katowicach. Bazylea zrobiła z Katowic historyczną nazwę dla narodu żydowskiego”¹.

Wydawnictwo, które oddajemy do rąk Czytelników, ma na celu przybliżenie wydarzeń, jakie miały miejsce w Katowicach w latach 80. XIX wieku i były ściśle związane z początkami ruchu syjonistycznego w Europie Środkowo-Wschodniej. Miasto nie odgrywało roli głównego ośrodka budzącego się wówczas ruchu Miłośników Syjonu, nie miało również dużego potencjału demograficznego ludności żydowskiej, ponieważ wtedy stanowiła ona poniżej 10% ogółu mieszkańców. Warto też podkreślić, że w tamtym czasie Katowice były częścią Cesarstwa Niemieckiego, gdzie w zasadzie zakończył się już proces emancypacji, a większość miejscowych Żydów osiągnęła wysoki poziom akulturacji i integracji z resztą społeczeństwa, stając się Niemcami wyznania mojżeszowego – „renesans żydowski” oraz rozczarowanie miały dopiero nadejść. Wydaje się więc, że oprócz kwestii komunikacyjnych nie było

¹ O. Thon, *Pięćdziesięciolecie*, w: *W pięćdziesięciolecie „Chibbat Sjon”*, Drukarnia Pospieszna A. Lehrhafta, [Kraków 1934], s. 5–6; zob. aneks 6.

innego powodu, aby to właśnie w Katowicach zorganizować pierwsze ogólnoeuropejskie spotkanie delegatów ruchu protosyjonistycznego. Jednak po bliższym przyjrzeniu się źródłom udało się wychwycić kilka kwestii mających decydujące znaczenie przy wyborze miejsca konferencji. Wśród nich warto już w tym miejscu wskazać działalność kilku zdeterminowanych mieszkańców, którzy w 1882 roku założyli Towarzystwo Kolonizacyjne oraz zaczęli publikować pierwsze niemieckojęzyczne czasopismo poświęcone tematyce osadnictwa żydowskiego w Ziemi Izraela.

Na krótki czas w listopadzie 1884 roku Katowice stały się pomostem między dwoma odmiennymi społecznościami Żydów – środkowo-wschodnio- oraz zachodnioeuropejskich, były też przystankiem na drodze do niepodległego Państwa Izrael. Pokazanie tego momentu stało u początku prac nad tą publikacją. Nie jest to historia syjonizmu, chociaż pierwszy rozdział jest syntezą idei i działań poprzedzających Konferencję Katowicką (heb. ועידת קטוביץ, niem. Kattowitzzer Konferenz, ang. Katowice Conference), jednak najważniejsze było pokazanie roli i znaczenia działaczy regionalnych, którzy wbrew pozorom znaleźli się w tej „wielkiej historii” nie przypadkiem. Chciałam też – ponieważ publikacja powstaje we współpracy z Muzeum Historii Katowic – przybliżyć mieszkańcom Katowic historię tego wydarzenia. Dlatego w pracy pojawiają się również postaci, które poprzez wniesione wartości intelektualne, finansowe i organizacyjne miały istotny wpływ na kształt ruchu syjonistycznego w tamtym okresie, nawet jeżeli nie udało im się osobiście dojechać na Górny Śląsk i pozostali aktorami drugiego planu.

Warto też zwrócić uwagę, że w biografii wielu osób pojawia się wątek ich udziału w konferencji, chociaż w Katowicach nie byli i w obradach nie uczestniczyli. Budowanie mitu pierwszych syjonistów tak jakby wymagało tej obecności, legitymizowało ich pozycję (o tym szerzej napisano w rozdziale dotyczącym pamięci o konferencji).

Yosef Salmon, profesor Uniwersytetu Ben Guriona i znany badacz syjonizmu, uważa, że społeczność Żydów aszkenazyjskich oraz jej wartości religijne w ostatnich wiekach były konfrontowane z wielkimi wyzwaniem, takimi jak chasydyzm, haskala oraz syjonizm, jednak to ostatni z nich okazał się najbardziej niebezpieczny, ponieważ dotknął wszystkich sfer tradycyjnego judaizmu, proponując żydowską identyfi-

kację narodową². W latach 80. XIX wieku – czyli wtedy, kiedy odbyła się Konferencja Katowicka – konflikt dopiero się rozpoczął i duża część zarówno diaspory, jak i starego oraz nowego jiszuwu (żydowskiej wspólnoty w Izraelu) została w niego zaangażowana, co starano się pokazać w tej pracy³.

Warto również na samym początku zaznaczyć, że pojęcie „syjonizm” pojawiło się dopiero w 1890 roku i zostało użyte po raz pierwszy przez wiedeńskiego działacza żydowskiego, jednego z twórców nowoczesnego syjonizmu Nathana Birnbauma (1864–1937). Wszyscy badacze zajmujący się tą tematyką zgadzają się jednak z używaniem określenia syjonizm na ruch zmierzający do utworzenia Państwa Izrael przed tą datą, wyodrębniając czasem okres protosyjonizmu w celu podkreślenia jego wcześniejszej fazy. Równocześnie słowo Syjon pojawiało się wielokrotnie w czasach poprzedzających Teodora Herzla i Nathana Birnbauma zarówno w nazwach organizacji skupiających działaczy dążących do osiedlania się na terenach Palestyny, jak i w licznych tekstach poruszających tę tematykę, a publikowanych od lat 50. XIX wieku.

Pamięć o Konferencji Katowickiej była zawsze żywa w Izraelu, czego dowodem jest nie tylko nazwa ulicy w Tel Awiwie, ale również publikacje naukowe oraz publicystyczne. Natomiast w Polsce ta tematyka dopiero od kilkunastu lat spotyka się z większym zainteresowaniem przede wszystkim dziennikarzy i miłośników historii żydowskiej oraz regionalnej, rzadko jednak pojawiały się prace oparte na źródłach archiwalnych i opracowaniach naukowych.

W listopadzie 2024 roku przypada 140. rocznica Konferencji Katowickiej. To dobra okazja, aby po tylu latach od tych wydarzeń przybliżyć okoliczności i treść podejmowanych decyzji oraz ustaleń w postaci przetłumaczonych na język polski protokołów tego spotkania. Dołączono do nich również kilka wybranych źródeł odnoszących się bezpośrednio do Katowic oraz do obchodzonych tutaj uroczystości 25. i 50. rocznicy konferencji.

² Y. Salmon, *Do Not Provoke Providence: Orthodoxy in the Grip of Nationalism*, Academic Studies Press, Soutport 2013, s. 161.

³ Nowi imigranci w Izraelu, którzy zaczęli napływać na te tereny w latach 80. XIX wieku, dla odróżnienia od Żydów mieszkających tam od wieków w ośrodkach miejskich nazwali się „nowy jiszuw”, czyli nowa żydowska wspólnota. A. Shapira, *Historia Izraela*, Wydawnictwo Akademickie Dialog, Warszawa 2018, s. 47.

Układ pracy

Praca składa się z dwóch części. Pierwsza jest wprowadzeniem w tematykę ruchu protosyjonistycznego w Europie Środkowo-Wschodniej. Rozdział pierwszy przedstawia sytuację Żydów w tej części Europy w drugiej połowie XIX wieku, która wpłynęła w znaczący sposób na poszukiwanie nowych rozwiązań i nowych miejsc emigracji dla Żydów, ideę nowoczesnego osadnictwa żydowskiego w Ziemi Izraela oraz ruch Miłośników Syjonu i jego główne podstawy teoretyczne. W rozdziale drugim omówiono zmieniające się w latach 80. XIX wieku poglądy Żydów na kwestie asymilacji i akulturacji oraz ich reakcję na wydarzenia w Rosji w latach 1881–1883, a także przedstawiono inicjatywy podejmowane w tym czasie przez działaczy katowickich. Trzeci rozdział poświęcono samej konferencji, bezpośrednim przygotowaniom do niej, uczestnikom, przebiegowi obrad oraz jej skutkom. We wszystkich rozdziałach starano się uwzględnić kwestie oraz problemy, jakie pojawiły się podczas obrad konferencji i zostały ujęte w jej protokołach. Zakończenie jest podsumowaniem działań podejmowanych w różnych okresach w celu upamiętnienia Konferencji Katowickiej.

Natomiast druga część jest edycją wybranych dokumentów dotyczących początku ruchu protosyjonistycznego w Katowicach, protokołów Konferencji Katowickiej oraz tekstów opublikowanych z okazji 25. i 50. jubileuszu. Zostały one poprzedzone *Wprowadzeniem od wydawcy*, w którym omówiono wszystkie najważniejsze kwestie związane z zasadami edycji i charakterystyką źródeł, wyborem oraz tłumaczeniem konkretnych tekstów.

Część wyników badań prowadzonych nad tym zagadnieniem przez autorkę została opublikowana w artykule, który ukazał się w 2023 roku we „Wschodnim Roczniku Humanistycznym”⁴.

⁴ B. Kalinowska-Wójcik, *Between proto-Zionism and para-Masonry. The Early Activities of the Concordia Lodge of the B'nai B'rith Order in Katowice*, „Wschodni Rocznik Humanistyczny” 2023, T. 20, nr 3, s. 122–149, <https://doi.org/10.36121/bwojckik.20.2023.3.127>.

Źródła

Materiały archiwalne dotyczące działaczy syjonistycznych oraz historyków, którzy zajmowali się historią syjonizmu, przechowywane są przede wszystkim w The Central Zionist Archives w Jerozolimie. Znajdują się tam spuścizny między innymi Isaaka Rülfa z Kłajpedy, adwokata Maxa Bodenheimera, Alfreda Klee, Samuela Pinelesa, szczątkowa korespondencja Moritza Mosesa oraz bardzo bogate materiały Altera Druyanowa, który w pierwszych dekadach XX wieku z przerwami mieszkał i pracował w Odessie, a ponadto pełnił funkcję sekretarza komitetu odeskiego, miał więc bezpośredni dostęp do dokumentacji, a zgromadzone przez niego materiały stanowią olbrzymią spuściznę aktową z początku ruchu Miłośników Syjonu.

Dokumentacja niemieckich łóż B'nai B'rith znajduje się w Rossiiskii gosudarstvennyi voennyi arkhiv w Moskwie, a w niej sprawozdania z wizytacji i korespondencja z lożami górnośląskimi. W celu wyjaśnienia miejsca, gdzie odbyła się konferencja, sięgnięto po materiały przechowywane w Archiwum Państwowym w Katowicach, The Central Archives for the History of the Jewish People w Jerozolimie (obecnie archiwalia te udostępniane są w The National Library of Israel w Jerozolimie) oraz w archiwum Stiftung Neue Synagoge Berlin – Centrum Judaicum, gdzie również znajdują się akta gmin górnośląskich.

Warto również zwrócić uwagę na wydawnictwa źródłowe, wśród których najważniejsza jest edycja materiałów dotyczących początków ruchu Miłośników Syjonu przygotowana przez wspomnianego już Altera Druyanowa pod tytułem *Ketawim le-Toldot Chibat-Zion we-Jischuw Erez Israel* (heb.). Ukazały się trzy tomy tego wydawnictwa, jednak z punktu widzenia tej publikacji najważniejszy jest tom pierwszy, który został opublikowany w 1919 roku na zlecenie komitetu odeskiego⁵. Drugą ważną edycją jest praca przygotowana przez Jehudę Reinharza i opublikowana w 1981 roku pod tytułem *Dokumente zur Geschichte des deutschen Zionismus 1882–1933*⁶. Temat wcześniejszych edycji protokołów Konferencji Katowickiej rozwinięto we *Wprowadzeniu od wydawcy*.

⁵ Pozostałe ukazały się w 1925 i 1932 roku w Tel Awiwie.

⁶ *Dokumente zur Geschichte des deutschen Zionismus 1882–1933*, hrsg. J. Reinharz, J.C.B. Mohr (Paul Siebeck), Tübingen 1981.

Stan badań

Literatura naukowa dotycząca początków syjonizmu jest bardzo bogata. Utworzenie nowego podmiotu (nowy organizm państwowy Izrael) na mapie Bliskiego Wschodu miało znaczenie kardynalne, było praktyczną realizacją wizji: filozoficznych, politycznych, gospodarczych oraz religijnych i w związku z tym jest przedstawiane z wielu perspektyw, tak jak różny jest stosunek autorów do problemu osadnictwa żydowskiego w Ziemi Izraela oraz powstania państwa żydowskiego. Tematyka Konferencji Katowickiej pojawia się na kartach większości tych prac, stając często moment początkowy narracji. Do starszych, ale nadal pełniących funkcję podstawowych opracowań należą publikacje Waltera Laqueura⁷ i Davida Vitala (zawiera bardzo szczegółowy opis działalności Miłośników Syjonu)⁸, Gideona Shimoniego⁹ oraz *Essential Papers on Zionism*¹⁰. Natomiast nową syntezę syjonizmu przygotował ostatnio Shlomo Avineri¹¹.

Powstały również prace będące monografiami ruchu Miłośników Syjonu. Pierwsza została przygotowana przez Shmula Leiba Citrona¹² i opublikowana w 1914 roku w Odessie, kolejna powstała w 1934 roku, w 50. rocznicę Konferencji Katowickiej, a jej autorem był prominentny pisarz i działacz Organizacji Syjonistycznej Nachum Sokołow¹³. Natomiast wśród ostatnio opublikowanych opracowań należy wymienić sumaryczną pracę Marlies Bilz¹⁴ oraz artykuły Yossi Goldsteina, który stara się na nowo zinterpretować źródła i pokazać wieloaspektowość początków ruchu oraz powody jego niepowodzeń, wskazując na istotną

7 W. Laqueur, *The history of Zionism*, Holt, Reinehart and Winston, New York 1975.

8 D. Vital, *The origins of Zionism*, Clarendon Press, Oxford 1975.

9 G. Shimoni, *The Zionist Ideology*, Brandeis University Press, Hanover NH, 1995.

10 *Essential Papers on Zionism*, eds. J. Reinharz, A. Shapira, New York University Press, New York 1996, s. 33.

11 S. Avineri, *The making of modern Zionism: intellectual origins of the Jewish state*, Basic Books, New York 2017.

12 S. Citron, *Toldot hibbat zion*, Vol. 1, Moriah, Odessa 1914.

13 N. Sokolow, *Hibbath Zion (The Love for Zion)*, Ludwig Mayer, Jerusalem 1934.

14 M. Bilz, *Hovevei Zion in der Ära Leo Pinsker*, Lit Verlag Dr W. Hopf, Hamburg 2007.

rolę czynników socjoekonomicznych w kreowaniu ideologii Miłośników Syjonu w Europie Środkowo-Wschodniej¹⁵.

Bardzo duża część tekstów poświęcona jest biografiom członków ruchu protosyjonistycznego – szczególnie ideologom i teoretykom początków nacjonalizmu żydowskiego, takim jak: Perec Smolenskin, Cwi Hirsz Kalischer, Moses Hess, Isaak Rülf czy Achad Ha'Am¹⁶. W tym gronie szczególną rolę odegrał ze względu na działalność organizacyjną Leon Pinsker, któremu zarówno jako autorowi broszury *Autoemancipation!* (pol. *Samowyzwolenie!*), jak i przywódcy Miłośników Syjonu poświęcono ostatnio kilka ważnych i wiele wnoszących tekstów, są to publikacje przede wszystkim Juliusa Schoepsa¹⁷, Dimitra Shumsky'ego¹⁸ oraz Marcja Voloviciego¹⁹, który przeanalizował treść jego głównego manifestu pod względem użytych pojęć, zastosowanych konstrukcji językowych oraz semantyki.

Wreszcie na końcu, ale należy wymienić bardzo ważną pracę Erika Petry'ego, który swoje badania skoncentrował na zagadnieniu roli niemieckich Żydów w protosyjonizmie pod koniec XIX wieku, pokazując zarówno słabości, jak i silne strony tego ruchu w Niemczech²⁰.

15 Y. Goldstein, *The Beginnings of Ḥibbat Zion: A Different Perspective*, „AJS Review” 2016, Vol. 40 (1), s. 33–55; tenże, *Reflections on the Failure of the Lovers of Zion*, „Journal of Modern Jewish Studies” 2015, Vol. 14 (2), s. 229–245.

16 J. Myers, *Seeking Zion: Modernity and Messianic Activity in the Writings of Tsevi Hirsch Kalischer*, The Littman Library of Jewish Civilization, Oxford 2011; Y. Salmon, *The Emergence of a Jewish Nationalist Consciousness in Europe during the 1860s and 1870s*, „AJS Review” 1991, Vol. 16 (1/2), s. 107–132; G. Troy, *The Zionist Ideas. Visions for the Jewish Homeland – Then, Now, Tomorrow*, University of Nebraska Press, Jewish Publication Society, Philadelphia 2018. W literaturze polskiej ukazało się ostatnio kilka prac dotyczących tych postaci, m.in.: J. Surzyn, *Antysemityzm, emancypacja, syjonizm. Narodziny ideologii syjonistycznej*, Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, Katowice 2014; K. Sekerdej: *Źródła nacjonalizmu żydowskiego i arabskiego*, Nomos, Kraków 2015; D. Boniecka-Stępień, *Charakterystyka i rola religii w myśli syjonistycznej: na podstawie tekstów Achad Ha-Ama i Josefa Chaima Brennera*, Żydowski Instytut Historyczny, Warszawa 2020.

17 J.H. Schoeps, *Pioneer of Zionism: Hess, Pinsker, Rülf. Messianism, Settlement Policy, and the Israeli-Palestinian Conflict*, De Gruyter, Berlin–Boston 2013.

18 D. Shumsky, *Leon Pinsker and 'Autoemancipation!': A Reevaluation*, „Jewish Social Studies” 2011, Vol. 18 (1), s. 33–62.

19 M. Volovici, *Leon Pinsker's 'Autoemancipation!' and the Emergence of German as a Language of Jewish Nationalism*, „Central European History” 2017, Vol. 50, s. 34–58, <https://doi.org/10.1017/S0008938917000061>.

20 E. Petry, *Ländliche Kolonisation in Palästina. Deutsche Juden und früherer Zionismus am Ende des 19. Jahrhunderts*, Böhlau Verlag, Köln–Weimar–Wien 2004.

Zagadnienia poruszane w tej pracy dotyczą różnych kręgów językowych, kulturowych i terenów geograficznych, co znacznie utrudnia prace nad ujednoczeniami i prowadzi często do zubożenia całości. W przypadku pisowni imion i nazwisk posłużono się encyklopediami i słownikami biograficznymi odpowiednimi dla danego obszaru geograficznego. Dla terenów polskich, ukraińskich, litewskich i rosyjskich podstawą były: *Polski słownik judaistyczny. Dzieje, kultura, religia, ludzie*²¹ oraz *The YIVO Encyclopedia of Jews in Eastern Europe*²². W przypadku społeczności Żydów zachodnio- i środkowoeuropejskich korzystano z: *The Jewish Encyclopedia*²³ oraz *Encyclopaedia Judaica*²⁴. Wyjątkiem jest postać Leona Pinskera, która ze względu na istniejącą już bogatą tradycję historiograficzną została ujęta w pracy właśnie jako Leon, a nie Jehuda Leib, chociaż uwzględniono tę wersję imion w jego biografii i indeksie. Pojawiające się często w tekście pracy pojęcie Palestyna odnosi się do regionu geograficznego w zachodniej Azji, obejmującego teren historycznej Palestyny, a nie do współczesnego organizmu państwowego o tej nazwie.

Chciałabym podziękować w tym miejscu osobom, które przyczyniły się do powstania tej pracy – przede wszystkim Giorze Katzowi z The Central Zionist Archives oraz pracownikom The National Library of Israel w Jerozolimie, a także kolegom, którzy konsultowali i podzielili się swoimi uwagami – dr. Michaelowi K. Schultzowi, dr. Sławomirowi Pastuszcze oraz dr. hab. Wacławowi Gojniczkowi prof. UŚ. Szczególne podziękowania kieruję do dyrektora Muzeum Historii Katowic dr. Jacka Siebla za wsparcie wydawnicze, Joanny Tofilskiej-Dzióbek za pomoc w kwerendzie w zasobach muzealnych oraz tłumaczy Joanny Beszczyńskiej i Michała Musioła. Na końcu chciałabym wyrazić wdzięczność recenzentom pracy – prof. Łukaszowi Tomaszowi Sroce oraz dr. hab. Jackowi Surzynowi – za wszystkie uwagi i sugestie, które pomogły mi w dokonaniu niezbędnych zmian.

21 *Polski słownik judaistyczny. Dzieje, kultura, religia, ludzie*, T. 1–2, red. Z. Borzymińska, R. Żebrowski, Prószyński i S-ka, Warszawa 2003, wersja online: <https://delet.jhi.pl/pl/psj>.

22 *The YIVO Encyclopedia of Jews in Eastern Europe*, Vol. 1–2, ed. G.D. Hundert, Yale University Press in cooperation with the YIVO Institute for Jewish Research, New Haven, Conn. i in., 2008, wersja online: <https://yivoencyclopedia.org>.

23 *The Jewish Encyclopedia*, Vol. 1–12, eds. I. Singer, C. Adler, Funk and Wagnalls, New York–London 1901–1906, wersja online: <https://www.jewishencyclopedia.com>.

24 *Encyclopaedia Judaica*, Vol. 1–22, Second Edition, ed. F. Skolnik, Macmillan Reference, Keter Publishing House, Thomson Gale, Detroit–Jerusalem 2007.